

УДК: 81-13

Наматова Э.И.

К.Тыныстанов ат. БМУ

**ТИЛДИН СИНТАКСИСТИК ДЕЪГЭЭЛИНДЕГИ ЭКСПРЕССИВДШЦ-
ЭСТЕТИКАЛЫК РЕСУРСТАР**

Макалада тилдин ар түрдүү деңгээлдериндеги экспрессивдүү-эстетикалык булактарга кыскача түшүнүк берилип, буга байланыштуу парцелляция, жарым парцелляция кубулуштарын изилдөөгө арналды.

В данной статье рассматриваются экспрессивно-эстетические ресурсы в различных уровнях языка и дается анализ таким явлениям, как парцелляция, полупарцелляция.

This article discusses the expressive and aesthetic resources in the various levels of language and provides an analysis of such phenomena as parcelling, semiparcelling.

Ачкыч сөздөрү: экспрессивдүү-эстетикалык булак, деңгээл, парцелляция, жарым парцелляция, экстенционалдык элементтер, обочолонуу.

Ключевые слова: экспрессивно-эстетический ресурс, уровень, парцелляция, полупарцелляция, экстенциональные элементы, обособление.

Keywords: expressive and aesthetic resource level, parcelling, semiparcelling, extensive elements, peculiarities.

Тилдин бардык деъгээлдери экспрессивдшц-эстетикалык булактардын (ресурстардын) чоъ айырмачылыгы менен мшнэздёлёт.

Фонетикалык деъгээлдин экспрессивдшц-эстетикалык функциялары кёбшнчё ыр тшршндёгш тексттерде чагылдырылат. Мисалы, биз шндшц жана шнсшз кайталанма тыбыштарды тандоо менен шн жаздырууну ар тшрдшц доордогу жана ар тшрдшц жанрдагы чыгармалардан кёрё алабыз. Тыбыштардын кайталанышына жана алардын сапатына жараша ассонансты (шндшц тыбыштардын кайталанышы) жана аллитерацияны (шнсшз тыбыштардын кайталанышы) айырмалашат. Шн жаздыруунун ётё регулярдуу жана активдшц каражаты болуп аллитерация эсептелет.

Ал эми лексика-семантикалык деъгээлдин экспрессивдшц-эстетикалык ролу так аныкталган. Себеби сёз тилдин номинативдшц бирдиги болуу менен, чыгарманын эстетикалык маселеси жана мааниси менен тыгыз байланышта.

Экспрессивдшц-эстетикалык функция тилдин морфологиялык деъгээлине (жак, чак, сан категорияларына) да мшнэздшц.

Экспрессивдшц-эстетикалык булактардын ар тшрдшцшцшц тилдин синтаксистик деъгээлинде да берилет: бул айтылыш максаты боюнча (жай, суроолуу, илептшц, буйрук); баш мшчёлёрдшн катышы боюнча (бир составдуу, эки составдуу) жана байланыштын формалдуу синтаксистик каражаттарынын болушуна же болбошуна (синтаксистик жактан байланыштуу, парцелляцияланган, сегменттелген) карата айырмаланган сшйлёмдёр.

Парцелляцияланган жана сегменттелген конструкциялардын экспрессивдшц-эстетикалык шжгшнё кёшцл бурсак.

Парцелляция – сшйлёшшцшншн экспрессивдшц ыкмасы, тактап айтканда, сшйлёшшцдё айтымдын бир эмес, бир нече интонациялык-маанилик бирдиктерге - фразаларга ажырашы. Айтымды фразалык жактан бёлшштшршц жазуу сшйлёшшцсшндё тыныш белгилерин (чекит, илеп жана суроо белгисин) коюу менен тыгыз байланышкан. Мисалы:

- Ал эмнеси экен? Ар ким эле ёзшнчё далбастай береби! Келе колуъду, колдошконду кудай колдойт! Ай, кичине бала, чык арабага, каптарды жаткыр! (Ч.А.)

Мындай парцелляцияланган конструкциялар ХХ к. башында кёркём прозада, публицистикаларда кёири колдонула баштаган. Парцелляциянын жалпы теориялык негизи иштелип чыккандан кийин, орус тилинде кёптёгён эмгектер жарык кёршп, аларда мындай тшцшцшштёгш конструкцияларды аныктоонун жаъы жолдорун кёрсётшшшп,

негизги кёъшлди анын схемасына, структуралык негизине бурган (Казмин, 1972; Покусаенко, 1973, Сулейменова, 1973; Иванова, 1970).

Немец тилиндеги изилдөөлөрдө да парцелляция кубулушуна өзгөчө кёъшл бурушуп, айрым изилдөөлөрдө обочолонуу жана парцелляция кубулуштарынын ортосундагы айырмачылыктарына стилистикалык аспектиде анализ жасалса (Азовцева, 1970), экинчисинде, парцелляция менен бириккен конструкциянын өзгөчөлүктөрү айкындалган (Шишкина, 1971). Жакталган диссертациялык эмгектердин биринде багыныгык байланыштагы татаал сыйлёмдөрдүн парцелляциясына (Турсунов, 1975), экинчисинде парцелляциялык конструкциялардын интонациялык өзгөчөлүктөрүнө (Лисиченко, 1972), щцщнщсщндё парцелляциянын жана бириккен конструкциянын текст уюштуруу мннэздё басым жасалган (Богданова, 1985).

Сыйлёмдүн обочолонгон тшщндщрмё мщчёлёрщ сщйлёмдщн бир ёъчёй мщчёлёрщ сыяктуу эле тшщлщштщн экстенционалдык элементи болуп саналат. Сщйлёмдщн тшщлщщщндёгщ экстенционалдык элементтер, аны менен бирге эле сщйлёмдщн обочолонгон тшщндщрмё мщчёлёрщ да (аныкталуучу жана атрибутивдик мщнэздёгщ), кёбщнчё коммуникативдщц автономиялык бирдик – фраза аркылуу тшщндщрщлёт. Обочолонуу сщйлёмдщн формалдык тшщлщщщн мщнэздёбёстён, кептин коммуникативдик бирдиги – фразанын интонациялык-маанилик тшщлщщщн мщнэздёйт.

Обочолонууну бирдиктщц фраза чегиндеги «жарым парцелляция» катары кароо, обочолонгон тшщндщрмё мщчёлёр кёбщрёёк даражада толук интонациялык-семантикалык ажыроого (парцелляцияга) учурайт деген тшщнщккё алып келет. Бирок бул суроону терең анализдөө жана чечщц, тилдик материалдын интерпретациясынын маанисинин чечилишинен кёз каранды болгон эки принципалдуу кёйгёйгё алып келет.

Обочолонуу обочолонгон тшщндщрмё фразанын толук мщчёлёнщщнё алып келбегендиктен, обочолонууну интонациялык-семантикалык кубулуш катары эсептөөгё болубу же ал сщйлёмдщн грамматикалык курулушундагы элемент болуп саналабы? Кыскача айтканда, суроо обочолонуунун «грамматикалык мазмунунда» жатат. Бирок бул суроого бирдиктщц пикир жок.

Салттуу кёз караш менен алып караганда, обочолонуу грамматикалык кубулуш катары каралат. А.Х.Востоковдун, Н.И.Гречтин, Ф.И.Буслаевдин эмгектеринде обочолонуу «Кемтик багыныгык сщйлём» менен теъ маанилеш тшщндщрщлёт. Тил илиминдеги психологиялык багыттын ёкщлдёрщ обочолонууну синтаксистик анализдин «ички» жагын тшщщщц жалпы психологиялык категория катары караган. Психологиялык кадам, «предикативдщщлщк» тшщнщщщщн кёъири интерпретацияланышы менен мщнэздёлгён. Г.Паульдун пикирине караганда, предикативдщщлщк сщйлёмдщн баяндоочуна гана эмес, аз болсо да, аныктоочко да тиешелщц. Бул маалыматта обочолонуу – сщйлёмдщн «жарым предикаттык» элементи катары каралат. Ал эми Н.Ю.Шведова предикативдщщлщк тшщнщщщщн грамматикалык тшщндщрмёсщн «синтаксистик чак жана объективдщщ модалдуулук категориясынын татаал бирдиги» катары карайт. Н.Ю.Шведованын пикирине таянсак, жогорудагы биз сёз кылган «жарым предикативдщщлщк» термини маанисин жоготот.

Обочолонууга карата берилген щщнщц кадамды нагыз «интонациялык» кадам деп атоого болот. Орус тил илиминин тарыхында бул пикир А.М.Пешковский тарабынан негизделген.

Эгер обочолонуу фразанын курулушундагы интонациялык-маанилик элемент болуп эсептелсе, анда ал парцелляциядан айырмаланбайт. Натыйжада, обочолонуу жана парцелляция бирдей кубулуш катары каралып калат.

Сщйлёшщщнщн айрым бёлщктёргё ажырап кетиши, баарыдан мурда, интонациянын жардамы аркасында болуп ётщц, ал фразаны уюштуруучу элемент катары анын ички

биримдигин да, сщйлэшщщци бул коммуникативдик бирдигинин чек арасын да аныктап турат.

Эгер сщйлэшщщдө сщйлөмдщ фраза аркылуу чагылдырууга мщмкщн болсо, фраза, Ю.В.Ванниковдун пикири боюнча, сщйлөмдщк касиетте дайыма эле колдонула бербейт, демек, айрым учурда сщйлөм менен фраза бири-бирине чек аралары шайкеш келбей калат. Мына ушул жагдай тилди жана сщйлэшщщци жалпылап турган бирдиктин зарылчылыгына алып келет. Ошондуктан автор парцелляциянын формалдуу өзгөчөлүшщчнөн келип чыгып, сщйлөм жана фразанын ортосундагы синтаксистик-семантикалык мамилелерди синтаксистик тщщщщщщщ жана айтымдын деьгээлинен туруп кароону сунуш кылат. Парцелляция - айтым чегинде боло турган кубулуш. Ал эми айтым парцелляциялык бөлщщщщщтөрдөн турат.

Парцелляциялык конструкция – сщйлэшщщ абалында экспрессивдщщ бөлщщщщгө дуушар болгон, негизги фразалардан жана ага оьчул орун тартипте жайгашып, интонациялык жактан өз алдынчалуулукка ээ болгон парцелляттык типтерден турган, жазууда пунктуациялык жактан чекит жана анын эквиваленттери аркылуу, ал эми сщйлэшщщдө ажыраткыч тыным менен айтылган синтаксистик тщщщщщщщ.

Бир ёьчөй ээ, бир ёьчөй баяндооч, бир ёьчөй айкындооч мщчөлөр айтымдын курамында ёьщщчө фраза катары берилет. Бир ёьчөй мщчөлөрдщн парцелляциясынын эь жөнөкөй учуру болуп кайталоо саналат. Айтымга ёьщщчө фраза катары кирген сщйлөмдщн кайталанма мщчөлөрсч кёбщщчө актуализатордун функциясы катары ишке ашат. Структуранын кайталанма элементтери актуалдашат. Мисалы:

- Кеь талаа, колдо! Касиеттщщ тууган жер, колдо! Манас, колдо! (Ч. А.)

- Эч качан. Кыз оюнга да эч качан жетпегени ошол (Ч.А.).

Адабиятта ёьщщчө фраза катары берилген лексикалык кайталоолорду парцелляциялык кубулуш катары кароого болот деген пикирге кщмөн пикирлер айтылган. Е.А.Иванчикова кайталоолордун өз алдынча фразалык курулушуна карата мисалдарды келтирщщ менен: «лексикалык кайталоолордун конструкциясында синтаксистик байланыш щщщлбөйт: бул байланыш өзгөчө жана мурунку сщйлөмдөгщ лексикалык бирдиктин кайталанышы менен берилген каражаттар аркылуу тщщщщщщщщщщщт» деп белгилеп кеткен. Бул учурда синтаксистик байланыш сёз формаларынын кайталанышы менен тщщщщщт. Лексикалык кайталоо – синтаксистик структуранын кайталанышынын бир гана учуру.

Парцелляцияланган лексикалык кайталоолор вариативдщщ болушу да мщмкщн. Кайталанган сёздщн лексика-грамматикалык вариацияланышы анын эмоционалдык тщщщщ же маанилик өзгөчө белгилерин арттырат, б.а., айтымдын өзгөчө экспрессивдик булагы катары кызмат аткарат. Мисалы: Эгерде тереьирээк ойлоп кёрсөк, бул маселе ёьщщчө жаткан проблема. Чоь проблема (Ё.Д.).

Жалпысынан алганда, традициялык синтаксисте сщйлөмдщ мщчөлөштщщргөндө анын баш жана айкындооч мщчөлөрсч негизги кёьщщщщ ёьщщчө буруп, анын коммуникативдик жагы, айтымдын сщйлэшщщ каражаты катары эмнеге негизделгендиги, контексттин жалпы мазмундук жагы, билдирищщ планы кёз жаздымда кала берген. Мына ушул жагдайда кийинчерээк синтаксис предмети да бутакчаларга бөлщщщщ, сщйлөм ар тараптуу изилдөөгө алынып, анын маьызы, касиети толук ачылуунун щщщщщтө.

Адабияттар:

1. Арнольд И.В. Импликация как прием построения текста и предмет филологического изучения // Вопросы языкознания. 1982. -№4. - С.83-91.
2. Арутюнова Н.Д. Диалогическая цитация: (К проблеме чужой речи) // Вопросы языкознания. -М. - 1986. - №1. - С.50-64.
3. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл (логико-семантические проблемы). -М.

4. Ванников Ю.В. Синтаксис речи и синтаксические особенности русской речи. –М., 1978.
5. Панченко О.Н., Константинова-Витт, Дозорец Ж.А. Лингвистический анализ художественного текста. –М., 1988.
6. Токоев Т.Т. Кыргыз тилиндеги экспрессивдүү синтаксистик конструкциялар. –Б., 2006.
7. Золотова Г.А. Синтаксис текста. –М., 1979.